SPECIAL ISSUE: 04
The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
ISSN: 3107-3557 (Online)

64

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ અને જ્ઞાન પરંપરાઓ : એક અભ્યાસ

Dr. Saroj P. Ponkiya
Assistant Professor
Swaminarayan University Kalol Gandhinagar, Gujarat

શોધપત્ર સારાંશ :

માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભાષાનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. ભાષા માત્ર સંચારનું સાધન નથી, પરંતુ તે વિચાર, સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન, અનુભવ અને ઓળખનું પણ મુખ્ય માધ્યમ છે. બાળક જ્યારે જન્મ લે છે ત્યારે તે જે ભાષામાં પોતાના માતા–પિતા અને પરિવારજનો સાથે સંવાદ કરે છે, તે તેની માતૃભાષા કહેવાય છે. આ ભાષા દ્વારા જ બાળક જગતને ઓળખે છે, વિચારે છે અને શીખે છે. તેથી શિક્ષણમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ માત્ર શૈક્ષણિક સુવિધા નહીં પરંતુ માનસિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે આવશ્યક છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ જ્ઞાન પરંપરાઓમાંની એક છે. હજારો વર્ષોથી ભારતમાં જ્ઞાનનું સર્જન, સંરક્ષણ અને પ્રસાર ગુરુ–શિષ્ય પરંપરા દ્વારા થતું આવ્યું છે. આ પરંપરા માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ જીવનના દરેક પાસામાં ધર્મ, દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા, આરોગ્ય, સમાજ અને નૈતિક મૂલ્યો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે.

કલા અને સાહિત્યમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાં રચાયેલા મહાકાવ્યો, નાટકો અને કાવ્યોએ માનવભાવનાઓને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ આપી. નાટ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીત અને નૃત્યમાં સૌંદર્ય સાથે શિસ્ત અને આધ્યાત્મિકતા જોડાયેલી જોવા મળે છે. માતૃભાષા માનવીના જીવનનો મૂળ આધાર છે. વ્યક્તિ સૌપ્રથમ વિચારે, બોલે અને ભાવ વ્યક્ત કરે તે ભાષા તેની માતૃભાષા હોય છે. માતૃભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિ, પરંપરા અને ઓળખનું પ્રતિબિંબ છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ગણિતમાં શૂન્યની શોધ, દશાંશ પદ્ધતિ, પાયથાગોરસ સૂત્રનું પ્રાચીન સ્વરૂપ, ખગોળશાસ્ત્રમાં ગ્રહોની ગતિ અને સમય ગણતરીના સૂત્રો તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અત્યંત પ્રાચીન, વૈવિધ્યસભર અને વ્યાપક છે. તેમાં વૈદિક જ્ઞાન, દાર્શનિક વિચાર, વૈજ્ઞાનિક શોધો, આયુર્વેદ, ગણિત, ખગોળવિજ્ઞાન, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીત, નૃત્ય અને લોકજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.

બીજ શબ્દ : વૈશ્વિકીકરણ, માતૃભાષા, સાંસ્કૃતિક ઓળખ, ધર્મ, દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા, આરોગ્ય, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, સાહિત્ય, લોકકથાઓ, લોકગીતો, પરંપરાગત જ્ઞાન, મૂલ્યબોધ, પાયથાગોરસ, ખગોળશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, ત્રિપિટક, ભારતીય જ્ઞાન

પ્રસ્તાવના:

માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભાષાનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. ભાષા માત્ર સંચારનું સાધન નથી, પરંતુ તે વિચાર, સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન, અનુભવ અને ઓળખનું પણ મુખ્ય માધ્યમ છે. બાળક જ્યારે

જન્મ લે છે ત્યારે તે જે ભાષામાં પોતાના માતા–પિતા અને પરિવારજનો સાથે સંવાદ કરે છે, તે તેની માતૃભાષા કહેવાય છે. આ ભાષા દ્વારા જ બાળક જગતને ઓળખે છે, વિચારે છે અને શીખે છે. તેથી શિક્ષણમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ માત્ર શૈક્ષણિક સુવિધા નહીં પરંતુ માનસિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે આવશ્યક છે. ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણ હંમેશા માતૃભાષા આધારિત રહ્યું છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય, લોકકથાઓ, લોકગીતો અને પરંપરાગત જ્ઞાન સ્થાનિક ભાષાઓમાં પેઢી દર પેઢી પરિવર્તિત થયું છે. આધુનિક સમયમાં વૈશ્વિકીકરણ અને અંગ્રેજી ભાષાના પ્રભાવને કારણે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલી પાછળ પડતી જોવા મળે છે. આ પરિસ્થિતિમાં માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓનો અભ્યાસ કરવો અત્યંત જરૂરી બને છે.

માતૃભાષાનો અર્થ અને મહત્ત્વ:

માતૃભાષા એટલે એવી ભાષા જેમાં બાળક પ્રથમવાર વિચારે, બોલે અને લાગણી વ્યક્ત કરે છે. આ ભાષા બાળકના મન અને હૃદય સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી હોય છે. માતૃભાષા માનવીના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

> માનસિક વિકાસ: બાળક પોતાની માતૃભાષામાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે વિચારી શકે છે. વિચારશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને તર્કશક્તિનો વિકાસ સરળ બને છે.

> ભાવનાત્મક જોડાણ: માતૃભાષા લાગણીઓની અભિવ્યક્તિનું સૌથી સ્વાભાવિક માધ્યમ છે.

> સાંસ્કૃતિક ઓળખ: ભાષા સાથે સંસ્કૃતિ, પરંપરા, લોકજીવન અને મૂલ્યો જોડાયેલા હોય છે.

> શીખવાની સરળતા: માતૃભાષામાં શીખવાથી વિષય સમજવો સરળ બને છે અને ડ્રોપઆઉટ દર ઘટે છે. પરંતુ માનસિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે આવશ્યક છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓનો પરિચય:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ જ્ઞાન પરંપરાઓમાંની એક છે. હજારો વર્ષોથી ભારતમાં જ્ઞાનનું સર્જન, સંરક્ષણ અને પ્રસાર ગુરુ–શિષ્ય પરંપરા દ્વારા થતું આવ્યું છે. આ પરંપરા માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ જીવનના દરેક પાસામાં ધર્મ, દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા, આરોગ્ય, સમાજ અને નૈતિક મૂલ્યો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે.ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મૂળ વેદોમાં જોવા મળે છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદમાં પ્રકૃતિ, દેવત્વ, માનવજીવન અને બ્રહ્માંડ વિશે ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યક્ત થયું છે. ઉપનિષદોમાં આત્મા, બ્રહ્મ, કર્મ અને મોક્ષ જેવા વિચારોએ માનવજીવનને આધ્યાત્મિક દિશા આપી. ભગવદગીતા ામાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ દ્વારા જીવન જીવવાની સંતુલિત દૃષ્ટિ આપે છે.દર્શનશાસ્ત્રમાં ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત) જેવી શાખાઓએ તર્ક, જ્ઞાન અને મુક્તિ વિશે ગહન ચર્ચા કરી. આ સાથે બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનોએ અહિંસા, કરુણા અને મધ્યમ માર્ગ જેવા માનવીય મૂલ્યોને પ્રાધાન્ય આપ્યું. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ગણિતમાં શૂન્યની શોધ, દશાંશ પદ્ધતિ, પાયથાગોરસ સૂત્રનું પ્રાચીન સ્વરૂપ, ખગોળશાસ્ત્રમાં ગ્રહોની ગતિ અને સમય ગણતરીના સૂત્રો તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આયુર્વેદ, યોગ અને નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિઓએ આરોગ્ય અને સંતુલિત જીવન પર ભાર મૂક્યો.

કલા અને સાહિત્યમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાં રચાયેલા મહાકાવ્યો, નાટકો અને કાવ્યોએ માનવભાવનાઓને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ આપી. નાટ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીત અને નૃત્યમાં સૌંદર્ય સાથે શિસ્ત અને આધ્યાત્મિકતા જોડાયેલી જોવા મળે છે.આ રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એક સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે, જેમાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, વ્યક્તિ અને સમાજ, જ્ઞાન અને આચરણ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત થાય છે. આજના વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ પરંપરા માનવતાવાદ, સહઅસ્તિત્વ અને ટકાઉ વિકાસ માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બની શકે છે.ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણ હંમેશા માતૃભાષા આધારિત રહ્યું છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય, લોકકથાઓ, લોકગીતો અને પરંપરાગત જ્ઞાન સ્થાનિક ભાષાઓમાં પેઢી દર પેઢી પરિવર્તિત થયું છે. આધુનિક સમયમાં વૈશ્વિકીકરણ અને અંગ્રેજી ભાષાના પ્રભાવને કારણે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલી પાછળ પડતી જોવા મળે છે. આ પરિસ્થિતિમાં માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓનો અભ્યાસ કરવો અત્યંત જરૂરી બને છે.

માતૃભાષાનું મહત્વ:

માતૃભાષા માનવીના જીવનનો મૂળ આધાર છે. વ્યક્તિ સૌપ્રથમ વિચારે, બોલે અને ભાવ વ્યક્ત કરે તે ભાષા તેની માતૃભાષા હોય છે. માતૃભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિ, પરંપરા અને ઓળખનું પ્રતિબિંબ છે.સૌપ્રથમ, વિચાર અને અભિવ્યક્તિનો આધાર માતૃભાષા છે. માણસ પોતાની લાગણીઓ, વિચારો અને અનુભવોને સૌથી સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે માતૃભાષામાં વ્યક્ત કરી શકે છે. માતૃભાષામાં વિચાર કરવાથી વિચાર વધુ સ્પષ્ટ અને ગહન બને છે., શિક્ષણમાં માતૃભાષાનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે. બાળક જ્યારે માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવે છે ત્યારે તે વિષયને સહેલાઈથી સમજે છે. માતૃભાષા આધારીત શિક્ષણ બાળકની બુદ્ધિ, સર્જનાત્મકતા અને આત્મવિશ્વાસ વિકસાવે છે. સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને વારસો માતૃભાષા દ્વારા જ જળવાય છે. લોકકથાઓ, કહેવતો, સાહિત્ય, ગીતો અને પરંપરાઓ માતૃભાષામાં જીવંત રહે છે. માતૃભાષાનો સંરક્ષણ કરવું એટલે પોતાની સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરવું. રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામાજિક જોડાણ માટે પણ માતૃભાષા મહત્વપૂર્ણ છે. પોતાની ભાષા પ્રત્યે ગૌરવ ધરાવનાર વ્યક્તિ સમાજ અને દેશ પ્રત્યે વધુ જોડાયેલી અનુભવે છે.વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં માતૃભાષાની ભૂમિકા મહત્વની છે. માતૃભાષામાં મજબૂત પકડ ધરાવનાર વ્યક્તિ અન્ય ભાષાઓ સરળતાથી શીખી શકે છે અને વૈશ્વિક સ્તરે પણ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક આગળ વધી શકે છે.આ રીતે, માતૃભાષા માનવીના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. માતૃભાષાનું માન રાખવું, તેનો ઉપયોગ કરવો અને તેને આવનારી પેઢી સુધી પહોંચાડવું આપણી સૌની જવાબદારી છે.

માતૃભાષાનો અર્થ અને મહત્ત્વ:

માતૃભાષા એટલે એવી ભાષા જેમાં બાળક પ્રથમવાર વિચારે, બોલે અને લાગણી વ્યક્ત કરે છે. આ ભાષા બાળકના મન અને હૃદય સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી હોય છે. માતૃભાષા માનવીના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. માતૃભાષા એ માનવીના જીવનની પ્રથમ ભાષા છે, જેમાં તે વિચારે છે, અનુભવે છે અને પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરે છે. બાળક જ્યારે જન્મ લે છે ત્યારથી જ માતૃભાષા તેના વ્યક્તિત્વ, વિચારશક્તિ અને સંસ્કારના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી માતૃભાષાનું સ્થાન કોઈ પણ ભાષા કરતાં વિશેષ અને અનન્ય છે.માતૃભાષા દ્વારા વિચાર સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક બને છે. બાળક માતૃભાષામાં ઝડપથી સમજણ મેળવી શકે છે, કારણ કે તે ભાષા તેના ઘર અને સમાજમાંથી

સ્વાભાવિક રીતે શીખે છે. શિક્ષણ જો માતૃભાષામાં આપવામાં આવે તો જ્ઞાન સરળ, રસપ્રદ અને દીર્ઘકાળ સુધી યાદ રહે તેવું બને છે. આથી શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં પણ માતૃભાષા સહાયક બને છે.માતૃભાષા વ્યક્તિની સાંસ્કૃતિક ઓળખનું મુખ્ય આધારસ્તંભ છે. લોકકથા, લોકગીત, સાહિત્ય, પરંપરા અને મૂલ્યો માતૃભાષા દ્વારા જ પેઢીથી પેઢી સુધી પહોંચે છે. પોતાની માતૃભાષા પ્રત્યે ગૌરવભાવ વ્યક્તિને પોતાની સંસ્કૃતિ અને વારસાથી જોડે રાખે છે.સમાજિક સંવાદમાં માતૃભાષા સેતુરૂપ છે. લોકો પોતાની ભાષામાં ખુલ્લેઆમ વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે, જેના કારણે પરસ્પર સમજણ, સહાનુભૂતિ અને એકતા વધે છે. લોકશાહીમાં પણ માતૃભાષા લોકોના અવાજને સશક્ત બનાવે છે.

માતૃભાષા વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં પણ અગત્યની છે. આત્મવિશ્વાસ, સર્જનાત્મકતા અને મૂલ્યબોધ માતૃભાષાના માધ્યમથી વધુ મજબૂત બને છે. જે વ્યક્તિ પોતાની ભાષામાં મજબૂત હોય છે, તે અન્ય ભાષાઓ પણ સરળતાથી શીખી શકે છે.આ રીતે માતૃભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ વિચાર, સંસ્કૃતિ અને ઓળખનું પ્રાણતત્વ છે. માતૃભાષાનું સંરક્ષણ અને પ્રોત્સાહન આપવું એ માત્ર ભાષા બચાવવાનો પ્રયત્ન નહીં, પરંતુ સમાજ અને સંસ્કૃતિના સર્વાંગી વિકાસ માટે આવશ્યક પગ છે.

> માનસિક વિકાસ: બાળક પોતાની માતૃભાષામાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે વિચારી શકે છે. વિચારશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને તર્કશક્તિનો વિકાસ સરળ બને છે.

> ભાવનાત્મક જોડાણ: માતૃભાષા લાગણીઓની અભિવ્યક્તિનું સૌથી સ્વાભાવિક માધ્યમ છે.

> સાંસ્કૃતિક ઓળખ: ભાષા સાથે સંસ્કૃતિ, પરંપરા, લોકજીવન અને મૂલ્યો જોડાયેલા હોય છે.

> શીખવાની સરળતા: માતૃભાષામાં શીખવાથી વિષય સમજવો સરળ બને છે અને ડ્રોપઆઉટ દર ઘટે છે.

> સર્જનાત્મકતા: કાવ્ય, વાર્તા, નાટક અને લોકસાહિત્યમાં સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ માતૃભાષામાં વધુ અસરકારક હોય છે.

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણનો અર્થ:

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ એટલે શિક્ષણની શરૂઆત બાળકની પોતાની ભાષામાં કરવી અને ધીમે ધીમે અન્ય ભાષાઓનો સમાવેશ કરવો. તેનો અર્થ એ નથી કે વિદેશી ભાષાઓનો વિરોધ, પરંતુ માતૃભાષાને આધાર બનાવી બહુભાષી શિક્ષણ વિકસાવવું.UNESCO મુજબ, “શિક્ષણનું સૌથી અસરકારક માધ્યમ તે ભાષા છે જેમાં બાળક ઘરેથી શીખીને આવે છે.” એટલે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવું વૈજ્ઞાનિક રીતે પણ યોગ્ય સાબિત થયું છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓનો પરિચય:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ગણિતમાં શૂન્યની શોધ, દશાંશ પદ્ધતિ, પાયથાગોરસ સૂત્રનું પ્રાચીન સ્વરૂપ, ખગોળશાસ્ત્રમાં ગ્રહોની ગતિ અને સમય ગણતરીના સૂત્રો તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આયુર્વેદ, યોગ અને નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિઓએ આરોગ્ય અને સંતુલિત જીવન પર ભાર મૂક્યો.કલા અને સાહિત્યમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાં રચાયેલા મહાકાવ્યો, નાટકો અને કાવ્યોએ માનવભાવનાઓને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ આપી. નાટ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીત અને નૃત્યમાં સૌંદર્ય સાથે શિસ્ત અને આધ્યાત્મિકતા જોડાયેલી જોવા મળે છે.આ રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એક સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે, જેમાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક,

વ્યક્તિ અને સમાજ, જ્ઞાન અને આચરણ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત થાય છે. આજના વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ પરંપરા માનવતાવાદ, સહઅસ્તિત્વ અને ટકાઉ વિકાસ માટે પ્રેરણાસ્રોત બની શકે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અત્યંત પ્રાચીન, વૈવિધ્યસભર અને વ્યાપક છે. તેમાં વૈદિક જ્ઞાન, દાર્શનિક વિચાર, વૈજ્ઞાનિક શોધો, આયુર્વેદ, ગણિત, ખગોળવિજ્ઞાન, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીત, નૃત્ય અને લોકજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.આ જ્ઞાન પરંપરાઓની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે તે.....

• માતૃભાષા અને લોકભાષાઓમાં જ સંરક્ષિત અને પ્રસારિત થઈ છે.

• વૈદિક અને ઉપનિષદિક પરંપરા,વેદો અને ઉપનિષદો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા હોવા છતાં તેમની વ્યાખ્યાઓ અને શિક્ષણ સ્થાનિક ભાષાઓમાં ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા આપવામાં આવતી હતી.

• બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરા બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ હતા. તેમણે દુઃખથી મુક્તિ માટે મધ્યમ માર્ગ નો ઉપદેશ આપ્યો. બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોમાં ચાર આર્ય સત્ય અને અષ્ટાંગિક માર્ગનો સમાવેશ થાય છે. ચાર આર્ય સત્ય મુજબ જીવન દુઃખમય છે, દુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે, દુઃખનો અંત શક્ય છે અને તે અષ્ટાંગિક માર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

બૌદ્ધ પરંપરામાં અહિંસા, કરુણા, મૈત્રી અને પ્રજ્ઞા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધ સંઘ (સંઘ) દ્વારા શિક્ષણ અને સંદેશનો વ્યાપક પ્રસાર થયો. પાલી ભાષામાં રચાયેલ ત્રિપિટક બૌદ્ધ ગ્રંથોનો મુખ્ય આધાર છે.બૌદ્ધ ધર્મ માત્ર ધાર્મિક પરંપરા નહીં પરંતુ એક જીવનદર્શન છે, જેમાં ધ્યાન અને શીલ દ્વારા માનસિક શાંતિ અને આત્મજાગૃતિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ પરંપરાએ એશિયાના અનેક દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કર્યો.

જૈન પરંપરા:

જૈન ધર્મના અંતિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર હતા. જૈન પરંપરાનું મૂળ તત્ત્વ અહિંસા છે, જે માત્ર કર્મમાં નહીં પરંતુ વિચાર અને વાણીમાં પણ પાલન કરવાની વાત કરે છે. અહિંસાની સાથે સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરીગ્રહ—આ પાંચ મહાવ્રત જૈન ધર્મના આધારસ્તંભ છે.જૈન પરંપરામાં આત્માની શુદ્ધિ અને કર્મબંધનમાંથી મુક્તિ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તપ, સંયમ અને આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના જૈન દર્શનમાં મુખ્ય છે. આગમ ગ્રંથો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો આધારસ્રોત છે..જૈન પરંપરાએ નૈતિક જીવનશૈલી, શાકાહાર, પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને સહઅસ્તિત્વની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેકાંતવાદ અને સ્યાદવાદ જેવી વિચારો વિચારસ્વતંત્રતા અને સહિષ્ણુતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાનું મહત્ત્વ:

બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાઓએ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને માનવતાવાદી અને નૈતિક દિશા આપી. અહિંસા, કરુણા, સંયમ અને સહઅસ્તિત્વ જેવા મૂલ્યો આજના સમયમાં પણ વૈશ્વિક શાંતિ અને માનવીય વિકાસ માટે અત્યંત પ્રાસંગિક છે.બૌદ્ધ ધર્મમાં પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થયો, જેથી સામાન્ય લોકો સુધી જ્ઞાન પહોંચે. જૈન આગમો પણ અર્ધમાગધી જેવી લોકભાષાઓમાં રચાયા.

લોકજ્ઞાન પરંપરા :

ખેતી, ઔષધિ, હસ્તકલા, પાણી સંચાલન, હવામાન જ્ઞાન—આ બધું લોકભાષામાં જ પેઢી દર પેઢી આગળ વધ્યું.

માતૃભાષા અને ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીઓ:

- **ગુરુકુલ પ્રણાલી:**

ગુરુકુલ પ્રણાલી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો એક મહત્વપૂર્ણ અને પ્રાચીન આધારસ્તંભ છે. આ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓ (શિષ્યો) પોતાના ગુરુના આશ્રમમાં રહીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હતા. “ગુરૂ” એટલે જ્ઞાન આપનાર અને “કુલ” એટલે ગુરુનું ઘર—અર્થાત્ ગુરુના નિવાસસ્થાને રહીને મળતું જીવનમુખી શિક્ષણ.ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન આપવાનો ન હતો, પરંતુ શિષ્યના સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. શિષ્યોને વિદ્યા સાથે સદાચાર, શિસ્ત, આત્મસંયમ, શ્રમ અને સેવાભાવના ગુણો પણ શીખવવામાં આવતા. શિક્ષણ ગુરુ–શિષ્યના આત્મીય સંબંધ પર આધારિત હતું, જ્યાં ગુરુ શિષ્યને પોતાના સંતાન સમાન માનતા.અભ્યાસક્રમમાં વેદ, ઉપનિષદ, વ્યાકરણ, દર્શન, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, યોગ, ધનુર્વેદ (યુદ્ધકલા), સંગીત અને નાટ્ય જેવા વિષયોનો સમાવેશ થતો. સાથે સાથે કૃષિ, હસ્તકલા, ગૃહકાર્ય અને પ્રકૃતિ સાથે સંવાદ પણ શિક્ષણનો ભાગ હતા. આથી શિક્ષણ જીવનોપયોગી અને વ્યવહારુ બનતું.ગુરુકુલ જીવન સરળ અને નિયમિત હતું. શિષ્યો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા, વહેલી સવારમાં ઉઠી યોગ અને અભ્યાસ કરતા.

ગુરુના દૈનિક કાર્યોમાં મદદ કરવી એ શિક્ષણનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ માનવામાં આવતો. શિષ્ય ગુરુને સમજણ અને શ્રદ્ધા સાથે સેવા આપતો, જેનાથી વિનય અને કૃતજ્ઞતાનો ભાવ વિકસતો.શિક્ષણના અંતે શિષ્ય “ગુરુદક્ષિણા” અર્પણ કરતો, જે માત્ર ધનરૂપે જ નહીં પરંતુ સેવા અથવા સમાજહિતના કાર્યરૂપે પણ હોઈ શકતી. આ પ્રણાલી શિક્ષણને વ્યાપાર નહીં પરંતુ પવિત્ર યજ્ઞ માનતી હતી.

આજના સમયમાં ગુરુકુલ પ્રણાલીમાંથી વ્યક્તિગત ધ્યાન, મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ, પ્રકૃતિ સાથેનું જોડાણ અને ગુરુ–શિષ્ય સંબંધની ગાઢતા જેવી બાબતો અપનાવી આધુનિક શિક્ષણને વધુ માનવીય અને અસરકારક બનાવી શકાય છે. આ બાબતો અપનાવી આધુનિક શિક્ષણને વધુ માનવીય અને અસરકારક બનાવી શકાય છે. પ્રાચીન ભારતની ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં શિક્ષણ શિષ્યની સમજ મુજબ અને તેની ભાષામાં આપવામાં આવતું. શિક્ષણ જીવન સાથે જોડાયેલું હતું અને ભાષા અવરોધ બનતી નહોતી.

- **તક્ષશિલા અને નાલંદા:**

તક્ષશિલા:

તક્ષશિલા પ્રાચીન ભારતનું અતિપ્રસિદ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્ર હતું, જે આજના પાકિસ્તાનના પંજાબ પ્રદેશમાં આવેલું હતું. ઈ.સ.પૂ. 6મી સદીથી લઈને ઈ.સ. 5મી સદી સુધી તક્ષશિલા જ્ઞાનનું મહત્વનું કેન્દ્ર રહ્યું. અહીં ભારત ઉપરાંત ગ્રીસ, પર્શિયા, ચીન અને મધ્ય એશિયાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવતા.તક્ષશિલામાં ગુરુકુલ જેવી પદ્ધતિ હેઠળ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. અહીં કોઈ એક નિશ્ચિત ઇમારત નહીં પરંતુ અનેક ગુરુઓના આશ્રમોમાં વિવિધ વિષયો ભણાવવામાં આવતા.

અભ્યાસક્રમમાં વેદ, વ્યાકરણ, દર્શન, આયુર્વેદ, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, કાયદા, ચિકિત્સા અને યુદ્ધકલા જેવા વિષયોનો સમાવેશ થતો.પ્રખ્યાત વિદ્વાનો જેમ કે ચાણક્ય (કૌટિલ્ય), પાણિનિ (વ્યાકરણાચાર્ય) અને જીવક (પ્રખ્યાત વૈદ્ય) તક્ષશિલા સાથે સંકળાયેલા હતા. તક્ષશિલા વિચારની સ્વતંત્રતા અને તર્કશક્તિ માટે જાણીતી હતી.

નાલંદા:

નાલંદા મહાવિહાર આજના બિહાર રાજ્યમાં આવેલો હતો અને ઈ.સ. 5મી સદીમાં ગુપ્ત શાસક કુમારગુપ્ત દ્વારા સ્થાપિત થયો હતો. નાલંદા વિશ્વની પ્રથમ નિવાસી યુનિવર્સિટીઓમાંની એક માનવામાં આવે છે.નાલંદામાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યો રહેતા હતા. અહીં બૌદ્ધ દર્શન સાથે સાથે વેદ, વ્યાકરણ, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ અને ભાષાઓનો અભ્યાસ થતો. અહીં વિશાળ ગ્રંથાલય "ધર્મગંજ" હતું, જેમાં લાખો હસ્તલિખિત ગ્રંથો સંગ્રહિત હતા.ચીનના વિદ્વાન યાત્રિક હ્યુએનસાંગ અને ઇત્સિંગના નાલંદામાં અભ્યાસ અને અધ્યાપન માટે આવ્યા હતા. નાલંદાની શિક્ષણ પદ્ધતિ ઊંચી શિસ્ત, કઠિન પ્રવેશ પરીક્ષા અને ગહન ચર્ચા–વિવાદ માટે પ્રખ્યાત હતી.

તક્ષશિલા અને નાલંદાનું મહત્ત્વ:

તક્ષશિલા અને નાલંદા બંનેએ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રતિષ્ઠા અપાવી. અહીંથી વિકસેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ, સંશોધન દૃષ્ટિ અને મૂલ્યઆધારિત અભિગમ આજના આધુનિક વિશ્વવિદ્યાલયોને પણ પ્રેરણા આપે છે. આ કેન્દ્રો ભારતના સમૃદ્ધ શૈક્ષણિક વારસાના જીવંત સાક્ષી છે.તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવી વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાપીઠોમાં અનેક પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓ ભણતા, જ્યાં બહુભાષી વાતાવરણ હતું, પરંતુ શિક્ષણ સમજણ આધારિત હતું.

- **બ્રિટિશ કાળ અને માતૃભાષાનું અવમૂલ્યન:**

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન મેકોલેના મિનિટ્સ (1835) પછી અંગ્રેજી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન મળ્યું. પરિણામે, ભારતીય ભાષાઓનું અવમૂલ્યન થયું, પરંપરાગત જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અવગણાઈ, શિક્ષણ અને સમાજ વચ્ચે અંતર વધ્યું-આ સમયથી જ માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ પાછળ ધકેલાયું.

- **આધુનિક સમયમાં માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ:**

> **નવી શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020):**

ભારતમાં નવી શિક્ષણ નીતિ 2020 એ માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને ફરી મહત્વ આપ્યું છે. તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયું છે કે, પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષા/સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ, બહુભાષી શિક્ષણ મોડેલ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓનો સમાવેશ કરવો.

> **વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો:**

આધુનિક સંશોધનો દર્શાવે છે કે માતૃભાષામાં શિક્ષણ લેવાતા વિદ્યાર્થીઓ વધુ આત્મવિશ્વાસ ધરાવે છે, સંકલ્પનાઓ સારી રીતે સમજે છે અને અન્ય ભાષાઓ ઝડપથી શીખે છે.

- **માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણના લાભો:**

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ એ શિક્ષણની એવી પદ્ધતિ છે જેમાં બાળકને શરૂઆતનું શિક્ષણ તેની પોતાની માતૃભાષામાં આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ બાળકના માનસિક, બૌદ્ધિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ માટે અત્યંત લાભદાયક માનવામાં આવે છે.સૌ પ્રથમ, માતૃભાષામાં શિક્ષણથી સમજણ વધુ સ્પષ્ટ બને છે. બાળક જે ભાષા ઘરેથી શીખે છે, એ ભાષામાં ભણવાથી વિષય સહેલાઈથી સમજાય છે અને ભણવામાં રસ વધે છે. પરિણામે રટણની જગ્યાએ સાચી સમજ વિકસે છે.માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ બાળકના વિચાર અને ભાષાકૌશલ્યને મજબૂત બનાવે છે. બાળક પોતાની ભાષામાં વિચારે છે, પ્રશ્નો પૂછે છે અને વિચારો વ્યક્ત કરે છે, જેના કારણે તેની વિચારશક્તિ અને આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થાય છે. મજબૂત

માતૃભાષા આધાર અન્ય ભાષાઓ શીખવામાં પણ સહાયક બને છે., આ પ્રકારનું શિક્ષણ શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં સુધારો લાવે છે.

સંશોધનો મુજબ પ્રારંભિક ધોરણોમાં માતૃભાષામાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ લાંબા ગાળે વધુ સારું શૈક્ષણિક પ્રદર્શન કરે છે અને શાળા છોડવાની સંભાવના ઘટે છે.માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યોના સંરક્ષણમાં મદદરૂપ બને છે. લોકકથા, પરંપરા, નૈતિક મૂલ્યો અને સામાજિક સંસ્કાર માતૃભાષા દ્વારા જ સરળતાથી શીખવાઈ શકે છે, જેના કારણે બાળક પોતાની ઓળખ અને સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલું રહે છે.સામાજિક સમાનતા અને સમાવેશ વધે છે. ગ્રામ્ય અને પછાત વર્ગના બાળકો માટે શિક્ષણ વધુ સુલભ બને છે, કારણ કે ભાષા અવરોધ દૂર થાય છે. આથી શિક્ષણમાં સમાન તક સુનિશ્ચિત થાય છે.માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માનસિક આરોગ્ય માટે પણ લાભદાયક છે. બાળક બીજી ભાષાનો અતિરિક્ત દબાણ ન રહેતા ભય, તણાવ અને હીનભાવના ઘટે છે અને ભણવાનું આનંદદાયક બને છે.આ રીતે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે પાયો પૂરો પાડે છે અને નવી શિક્ષણ નીતિ 2020 મુજબ પણ આ પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે.

1. શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં વધારો
2. ડ્રોપઆઉટ દરમાં ઘટાડો
3. સાંસ્કૃતિક ગૌરવનો વિકાસ
4. સામાજિક સમાનતા
5. સ્થાનિક જ્ઞાન અને કુશળતાનું સંરક્ષણ

- **પડકારો અને સમસ્યાઓ:**

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ અમલમાં કેટલાક પડકારો પણ છે, જેમ કે માતૃભાષામાં ગુણવત્તાયુક્ત પાઠ્યપુસ્તકોનો અભાવ, પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની અછત, સમાજમાં અંગ્રેજી પ્રત્યે અતિઆકર્ષણ, ટેક્નિકલ અને વૈજ્ઞાનિક શબ્દાવલીનો વિકાસ આ પ્રમાણેની અનેક સમસ્યાઓ આપણી સામે છે.

- **ઉપાય અને સૂચનો:**

1. માતૃભાષામાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા પાઠ્યપુસ્તકો
2. શિક્ષકોને માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માટે તાલીમ
3. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓનું પાઠ્યક્રમમાં એકીકરણ
4. માતા–પિતા અને સમાજમાં જાગૃતિ
5. ટેક્નોલોજી દ્વારા માતૃભાષા સામગ્રીનું વિકાસ

> માતૃભાષા, જ્ઞાન પરંપરા અને આત્મનિર્ભર ભારત

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક મુદ્દો નથી, પરંતુ તે આત્મનિર્ભર ભારત, સાંસ્કૃતિક સ્વાભિમાન અને જ્ઞાન આધારિત સમાજનું પાયાનું સ્તંભ છે. જ્યારે શિક્ષણ પોતાની ભાષા અને પરંપરાઓ સાથે જોડાય છે, ત્યારે જ તે સમાજના સર્વાંગી વિકાસમાં યોગદાન આપે છે.

સમાપન:

આ અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓ એકબીજાથી અવિભાજ્ય છે. માતૃભાષા માનવીના વિચાર, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનું મૂળ છે. માતૃભાષા

માનવીના વિચાર, સમજ, લાગણી અને વ્યક્તિત્વના વિકાસનું મૂળ આધાર છે. બાળક પોતાની માતૃભાષામાં જ્ઞાનને સહજ રીતે ગ્રહણ કરે છે, જેના કારણે શીખવાની પ્રક્રિયા વધુ અસરકારક, રસપ્રદ અને ટકાઉ બને છે.જો શિક્ષણ પોતાની ભાષા અને પરંપરાઓથી વિમુખ થાય, તો તે માત્ર માહિતી આપતું યંત્ર બની જાય છે, પરંતુ જો તે માતૃભાષા અને જ્ઞાન પરંપરાઓ સાથે જોડાય, તો તે માનવતાવાદી, સર્જનાત્મક અને મૂલ્ય આધારિત સમાજનું નિર્માણ કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓ—જેમ કે વૈદિક સાહિત્ય, ઉપનિષદો, બૌદ્ધ–જૈન ગ્રંથો, લોકજ્ઞાન, આયુર્વેદ, ગણિત અને ખગોળવિજ્ઞાન—મોટેભાગે લોકભાષાઓ અને માતૃભાષાઓમાં જ વિકસેલી છે.જ્યારે શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવામાં આવે છે ત્યારે આ જ્ઞાન પરંપરાઓને નવી પેઢી સુધી અસરકારક રીતે પહોંચાડવી સરળ બને છે. બ્રિટિશ કાળ દરમિયાન અંગ્રેજી શિક્ષણને કારણે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણનું મહત્વ ઘટ્યું, પરંતુ આધુનિક સમયમાં નવી શિક્ષણ નીતિ–2020 દ્વારા ફરીથી માતૃભાષા અને સ્થાનિક ભાષાઓને શિક્ષણના કેન્દ્રમાં લાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. આ નીતિ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓને આધુનિક શિક્ષણ સાથે સંકલિત કરવાની દિશામાં મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. આ પરંપરાઓ જીવનમૂલ્ય, નૈતિકતા, સહઅસ્તિત્વ અને પ્રાયોગિક જ્ઞાન પર આધારિત છે. આથી આજના સમયમાં માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓને આધુનિક શિક્ષણ સાથે સંકલિત કરવું એ રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે અનિવાર્ય છે.માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક સુધારો નથી, પરંતુ તે સાંસ્કૃતિક સ્વાભિમાન, સામાજિક સમાનતા અને આત્મનિર્ભર રાષ્ટ્ર નિર્માણનું શક્તિશાળી સાધન છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો:

1. કાકા કાલેલકર, "માતૃભાષા અને શિક્ષણ" અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ
2. પંડિત સુખલાલજી, "ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ" અમદાવાદ
3. ભારત સરકાર, " નવી શિક્ષણ નીતિ 2020"
4. રાધાકૃષ્ણન,એસ. " Indian Philosophy, Vol. I & II"
5. દેસાઈ, યોગેશ, "માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ : વિચાર અને વ્યવહાર" અમદાવાદ
6. આચાર્ય ચતુરસેન, "ભારતીય શિક્ષણ પરંપરા" અમદાવાદ
7. UNESCO, "Education in a Multilingual World"
8. ડી.ડી. કોસાંબી, " An Introduction to the Study of Indian History"
9. કપિલ કપૂર, " Indian Knowledge Systems"
10. શર્મા, આર.એસ., પ્રાચીન ભારત", અમદાવાદ